

Tito temetése – Jugoszlávia rekviemje

GYÖRGY SZERBHORVÁTH

Tito's funeral – Requiem for Yugoslavia

Keywords: Josip Broz Tito, Yugoslavia, media event, television, cult of the dead, Cold War

Josip Broz Titónak, a 2. világháború egyik leghíresebb partizánvezérének, majd a szocialista Jugoszlávia örökös elnökének halála és temetése a halál politizálásának tipikus példája. 1980-ban hunyt el, amikor a televíziózás abszolút uralkodóvá vált, de a nyomtatott sajtó sem volt még leáldozóban, így halála és temetése több szempontból is médiaeseménnyé válhatott. Utolsó útját nem csak Jugoszláviában, de Titónak a világpolitikában betöltött különleges helyzete miatt mind a keleti, mind a nyugati blokkban, de az el nem kötelezett világban is tömegek követhették. Noha a nyugati sajtó már ekkor pedzegette, vajon halálát túléli-e Jugoszlávia, akkor egyes emigráns csoportokon kívül senki még el sem tudta képzelni, hogy az ország polgárháború során, népiirtások révén hullik szét. Legfeljebb a szovjet inváziótól tartottak, de a rekordszámú külföldi vendég érkezése miatt a legtöbbeknek úgy tűnt, Jugoszlávia fennmarad Tito után is. Inkább foglalkoztak hát azzal, miért nem jelent meg az USA elnöke, Carter a temetésen, vagy hogy Tito feleségét, aki korábban igazi celebként volt jelen a nyilvánosságban, kiengedték házi őrizetéből a temetésre.

Egy szocialista császár kultusza

Tito történelmi szerepe máig tudományos kutatások, politikai, (bulvár)média-értelmezések és még hevesebb viták tárgya. A horvát állami televízió az utóbbi időkben két tévésorozatot is szentelt pályájának – egy Tito-ellenest és egy Tito-pártit, melyeket rekordszámú néző követett. Alakja ikonná vált, akár Che Guevaráé, marketing szempontjából ragyogó hívószó, eladható vele bármi. Megírták már szakácskönyvét, szerelmi életét, vadászatainak történetét, a halála óta eltelt harmadnyi évszázad ellenére mindig akad valami újdonság. Egyik unokája ki is kelt, hogy még a betegségéről szóló jelentések kapcsán is most hozakodnak elő kvázi új információkkal szenzációt hajhászva, nyilván anyagi érdekből.¹ Se szeri, se száma a haláláról és temetéséről szóló spekulációknak. Még a 2. világháború előtt elterjedt, hogy ez a Tito nem is Josip Broz,

1 Tita, ipak, dva put sahranili. *Glas Javnosti*, 2006. március 5.

a horvát fémmunkás, hanem szovjet ügynök, mert az orosz fogságban meghalt, és más lépett a helyére. Miután 1980. január 3-án kórházba került, halála napjáig többször elterjedt, hogy már meghalt, a variációk máig módosulnak. A többi szocialista ország vezetőihez képest – bár Jugoszlávia külön utakon járt – Tito a bulvármédia kegyeltje volt, nem csak a hivatalos állami propaganda isteníttette. Ehhez eleganciája, de pompázatos életmódja is hozzájárult, kommunistaként az úriembert játszotta. A szegénységből kitörő vasműkás a legtöbb szocialista vezérrel ellentétben több nyelven beszélt, elegánsan öltözködött, festette a haját, imádta a nőket, a viszkít, a szivart, a westernfilmeket, a mondén életet. Jóban volt az amerikai elnökökkel, olykor a szovjet pártfőtítkárokkal is, az angol királynővel, az afrikai és ázsiai diktátorokkal, az el nem kötelezett mozgalom egyik vezetőjeként szinte mindenkivel. Egyik nap hollywoodi sztárokkal barátkozott, másnap kommunista diktátorokkal, mint Nicolae Ceaușescu, vadászott.

Nyughelyére, a Virágházba máig ezrek zárandokolnak el, és bár a 90-es évek háborús nacionalista hangulatában szerb sovinizta szélsőségesek felvetették, hogy Tito koporsóját el kell szállítani, az állítólag nem is lenne egyszerű – a márványtömb elméletileg még dinamittal sem volna kirobbantható a helyéről. De temetésének körülményei májusban – halála, temetése és születésnapja hónapja ez – is újra és újra témává válnak, új dokumentumfilmek készülnek, s például szakdolgozat is született arról, miként követte ezt a brit média.²

Tito az egykori jugoszláv tagköztársaságokban a felmérések szerint a legnépszerűbb történelmi személyiség – magabiztosan veri kollégáit, tanítványait, utódait: a horvát Franjo Tudjmant, a szerb Slobodan Miloševićet, a muzulmán Alija Izetbegovićot. Kosovón, Macedóniában és Bosznia-Hercegovinában a legnépszerűbb, kevésbé Szlovéniában, Horvátországban és Szerbiában. Kultuszát ma is ápolják: utcanév-ként ezernyi helyen maradt meg, a többségében albánok lakta montenegrói Ulcinjban általános iskola viseli a nevét, akárcsak a főleg szlovákok lakta vajdasági Padinán. Macedóniában a marsallhoz címzett vendéglő viseli a nevét. Szabadkán egy magánbirtokon ünnepelik őt évente a Mini-Jugoszláviának kikiáltott területen, s több százan koszorúznak a sírjánál Belgrádban halálának évfordulóján.

Tito kultusza kétségkívül temetésekor érte el a csúcst. S az övét tartják a 20. században a legnagyobb politikustemetésnek – ez már a közlekedés fejlődésének is betudható –, amelyet a modern tömegmédia révén milliárdnyian követtek a televízió átvételén (ez kissé túlzó számnak tűnik, illetve bizonyíthatatlan). Az egykori Jugoszlávia polgárai számára ama pillanat, amikor meghallották a marsall halálának hírért, olyan, mint az amerikaiaknak Kennedy halála: tudják, hol voltak ama percben. Valahogyan mindenki érezte, tragikus nap ez, új korszak következik, s az optimista szocialista lózungok ellenére a mindennapok emberei borúsán néztek a jövőbe. Ekkor még csak a gazdasági összeomlástól félték – az infláció egyre gyorsult, az ország eladósodott, olykor hiánycikk volt a benzin, egy év múlva már jegyre adták a mosóport, a kávé, a benzint, olykor kenyér sem volt elég. És tíz év múlva már a fegyverek kerültek elő.

² Lásd a 2005-ben megvédett diplomamunkát – Miloš Paunović: Titova smrt i sahrana u britanskoj štampi. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2007/1–3.

Dubravka Ugrešić horvát író nő egyik regényében így idézte egy nő beszámolóját ama időkről: „A tanító néni azt mondta, hogy Tito kórházban van, levágták a lábát, és biztos örülne, ha írának neki valami szépet. (...) Nem sokkal ezután Tito meghalt. A faterom sírt. Három napig nézte az egész család a tévén a belgrádi temetést, és sírtak. Legjobban az tetszett nekik, hogy mennyi külföldi államfő eljött a temetésre. »Mennyien vannak, és mind híres ember« – mondta a muterom. Azzal szórakoztak, hogy tévesen ejtették ezeknek a külföldi államfőknek meg híres embereknek a nevét.”³ De nem mindenki búszult, sőt, a külföldön élő ellenzéki emigránsok örvendeztek, így például az ausztráliai *Otporban* (*Ellenállásban*), a horvát disszidensek egy csoportjának, a Horvát Népi Ellenállásnak a lapjában aforizmák révén Jugoszlávia halálára, közeli felbomlására utaltak: „Az életében levágták a lábát, most jön a szétszabdálás”; „Belgrádban egy költségen két temetést hajtottak végre: Titóé és Jugoszláviáé.”⁴ Mert ne feledjük: attól függetlenül, hogy elsősorban szélsőjobboldali horvátok és szerbek küzdöttek ellene a leginkább, az ő disszidens mozgalmak voltak a legerősebbek, sőt, folyamatos terrorakciókat hajtottak végre, Tito olyan autoriter uralkodónak mondható, aki népirtások sorozatával került hatalomra, és nem csak a represszió enyhébb formáit alkalmazta (másként gondolkodók bebörtönzése, cenzúra, a katonaságra támaszkodás stb.), de titkosszolgálat a külföldön gyilkosságok sorozatát követte el.

Az „Öreget” – ahogy elvtársi körben nevezték – 1980. május 8-án, a fasizmus elleni győzelem 35. évfordulóján temették el. Hatalma ez idő alatt megkérdőjelezhetetlen volt, miután 1941-től marsallként diadalra vitte a partizánmozgalmat. Ám halála után műve tíz évet sem élt meg – a jugoszláv tagköztársaságok közül először Szlovéniában tartottak többpárti választásokat 1990. április 8-án, majd két hét múlva Horvátországban. 1990. augusztus 17-én pedig az ottani, krajainai szerbek fellázadtak, a horvát rendőrséget megakadályozandó úttorlaszokat emeltek. 1991 márciusának legvégén a festői szépségű plitvicei tavaknál tört ki az első fegyveres konfliktus, melynek halálos konfliktusai is voltak. Szlovénia és Horvátország 1991 júniusában kikiáltotta függetlenségét, s kitört a háború. Majd 1992 tavaszán Bosznia-Hercegovinában is, mely a srebrenicai népirtással torkollott. Pedig a temetésen még mindenki – a politikai vezetők, a lakosság nagy része is – őszintén fogadkozott, hogy megőrzi a titói Jugoszláviát: *Tito után is Tito*, így szólt a jelszó. Ám pletykák röppentek fel az intő jelekről: hogy a koporsón lévő, vörös csillagos zászlót egyszer lefújta a szél, s ez úgymond Jugoszlávia végét jelképezte. Vagy hogy a belgrádi parlamentben felállított ravatalnál egy idős gyászoló, egy vélhetően montenegrói bácsika így szólalt meg: „Jaj néked, Tito elvtárs, de jaj, mi lesz velünk?”⁵

„Sose haljon meg!”

Tito maga is többször aggodalmát fejezte ki, mi lesz Jugoszláviával, ha meghal – már egy 1962-es pártértekezleten is nyíltan beszélt erről. Noha örökösödési háború nem

3 Dubravka Ugrešić: *A fájdalom minisztériuma*. Budapest, L'Harmattan, 2008, 69–70. p.

4 *Otpor*, Melbourne, 1980. december 4.

5 Sahrana Josipa Broza Tita 1/5, <http://www.youtube.com/watch?v=bxUJvTt9y8>

folyhatott úgy a párton belül, mint a többi szocialista országban, mivel a hat köztársaság és a két tartomány közti egyensúly, azaz a fékek és ellensúlyok egész rendszere létezett az 1974-es, az országot decentralizáló Alkotmány miatt. Paradox módon ez erősítette meg a helyi eliteket. Unokája halálos ágyán megkérdezte Titót: mit tart a legnagyobb hibájának? Tito épp ezt az Alkotmányt nevezte meg, amely az államon belül államokat csinált a köztársaságokból és még a tartományokból is.⁶ Hiszen Tito számított az egységes ország biztosítékának, a fennmaradásnak, az ő személye legitímálta az országot a külföld szemében, és a katonaság főparancsnokaként épp a haderő volt Jugoszlávia legbiztosabb pillére (később kiderült, az egyedüli, ami azonban hamar megbukott a nacionalista elitek szemében). Melynek vezérkara már akkor riogatta a közvéleményt, hogy a Varsói Szerződés megtámadja Jugoszláviát, amikor Tito még csak kórházban volt. Pedig 1980 elején a szovjetek afganisztáni inváziója volt leginkább a napirenden, illetve az iráni iszlám forradalom (még zajlott a túsztória Teheránban), s úgy tűnt, ez veszélybe sodorja az el nem kötelezett országokat, hisz egy teista, vallásos állam jött létre.

Tito 1979-ben veszítette el egyik leghűségesebb harcostársát, az öngazgatás ideológusát, a szlovén Edvard Kardelj-t, de még ebben az évben is igen aktív: interjúkat ad, júniusban Algériában, Líbiában, Máltán, októberben Kosovo tartományban jár. Május 25-én még átveszi az országban születésnapja tiszteletére körbehordozott stafétát, egy kosovói orvostanhallgató, Sanja Hiseni adja át, aki beszédében elmondta, hogy iskolásokkal találkozott, s megkérdezte, mit üzennek Titónak: „Hosszú életet kívánnak, és azt, hogy sose haljon meg...”⁷ Hogy már a kisiskolások is a halál kérdését emlegették, nem véletlen (a szöveget biztosan a propagandisták adták Sanja szájába), és a születésnap utáni napon a német *Die Welt* is olyan államfőként emlegette Titót, akinek haláláról évek óta barátai és ellenségei is spekulálnak, de most ünnepelte meg 87. születésnapját: „És, úgy tűnik, a legnagyobb egészségben.”⁸

Tito 1980. január 3-án került az ország legjobb kórházába kivizsgálásra, a legtekintélyesebb amerikai és szovjet kardiiovaszkuláris szakértők érkeznek, január 12–13-án megoperálták Ljubljánában. A világsajtó készen állt, így a Szabad Európa Rádió archívumában megtalálhatóak a már január közepén angolul és németül is megírt hírek, összefoglalók a halálhír megérkezésére, még a halál okát is tudva, de jelezve, hogy a hír „Tito haláláig embargó alatt” áll („Jugoszlávia elnöke, Josip Broz TITO halott. Halálának oka, hogy a bal lábában blokkolódott a vérkeringés.”)⁹ A németül megírt, sűrűn gépelt 12 oldalas nekrológból áttekintik az egész életét, de idézik Konrad Adenauert: „Tito úr közönséges bűnöző”. Kiemelik, hogy a betiltott *Praxis*, a jugoszláv újbaldaliak filozófiai folyóirata kis Sztálinnak nevezte Titót, aki üldözte a vallást is stb.¹⁰ A naponta

6 Tita, ipak, dvaput sahranili. *Glas Javnosti*, 2006. március 5.

7 „Tito birthday tomorrow” by Stephen H. Miller, Belgrade, May 24 1979 (AP), HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

8 Carl Gustaf Ströhm: Lebt und laesst leben. *Die Welt*, 1979. május 26.

9 HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

10 Cím nélkül, ill. felül a megjegyzés: Beachten Sie auch unsere beiliegende Kurzfassung des Tito-Lebens, 1980. I. 15., HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

feltett kérdés: mi lesz Jugoszláviával Tito után? A már lassan két évtizedes kérdés egyre gyakrabban jelenik meg a nyugati sajtóban. A középpontban a hadsereg szerepe áll, amelynek a „belső és külső ellenséggel” is számolnia kell, ott az egymilliónyi, Nyugaton dolgozó vendégmunkás, de az ország is mély gazdasági válságban van. Tito halála után az új vezetés aligha koncentrálhat a külpolitikára, mert az annyira Tito személyéhez kötődött – így az egyik összefoglaló.¹¹

A keringési zavarok a hírek szerint cukorbetegsége miatt léptek fel, vérrögöt távolítottak el bal lábából, melyet január 20-án amputáltak. Február 15-én az orvosok közleményben tudatják, hogy állapota szerdán „kritikus” volt, mivel „fél-kómába” esett. Ám január 27-én maga Nikola Ljubičić tábornok, a szövetségi honvédelmi miniszter (később két évig az ország elnökségének elnöke) tájékoztatta Titót a hétvégi gyakorlatokról a határ mentén, amire indoklásuk szerint a szovjetek afganisztáni intervenciója miatt is szükség van, mert úgy vélik, a Szovjetunió sosem mondott le arról, hogy a blokkjába terelje az országot.¹² Vagyis a hadsereg felkészült és – vár. Ahogyan vártak a határ túloldalán is, csak már ott is inkább szenilis, a valóságtól elrugaszkodott aggasztánok ültek a csúcspozíciókban. Így a szomszédos Magyarországon február 19-én az állampárt politikai bizottsága is tárgyalta, hogyan készüljenek fel. Jegyzőkönyv rögzítette a határozatot, hogy „ha Tito elvtárs állapota rosszabbra fordulna”, három elvtárs tegyen részvéltátogatást a jugoszláv nagykövetségen, kettő meg majd menjen el a temetésre. De épp a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára, Kádár János vette észre, hogy ha valakinek rosszabbodik az állapota, azért még nem kell részvélet nyilvánítani, és saját kezűleg javította ki a dokumentumon és írta be a félmondat helyébe, hogy: „elhunyta bekövetkezne”.

A jugoszláviai sajtó – kissé pervers módon – eközben azon örvendezik, így a belgrádi *Politika* is január 25-én, hogy 260 külföldi újságíró, különleges tudósító tartózkodik itt, és soha nem foglalkoztak ennyit Jugoszláviával, mint akkor. Azaz büszkeséggel tölti el őket, hogy ennyien érdeklődnek az ország iránt – pedig hát a tudósítók keselyűkként várják a halálhírt... A *Politika* a külföldiek unott cikkeiből a dicsőítő közhelyeket idézi: „biztosak az alapok”, az ország Kelet és Nyugat közt „a világ kicsiben”, „minden normálisan funkcionál”, a kommunizmus új fajtája ez, és az ország saját lábára állt Titónak hála – idézik például a londoni *The Times*ből.¹³ Ám a külföldi jelentések már a diplomatákat idézgetik, megfigyelhető-e például a hadsereg erőteljesebb aktivitása.¹⁴ Vagy hogy mi történik az állami médiában, s amikor február 15-én Tito válságos állapotáról szólnak a hírek, nem kerüli el figyelmüket, hogy a tévéhíradót megelőző rajzfilmet nem

11 What after Tito? – Munich, 8 January 1980 (RAD/Stankovic) - HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

12 *President Tito hears report on steps taken by Yugoslav forces to test their readiness*. London, January 28, 1980, HU OSA 300-10-4, Box 73, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

13 Svet je o Jugoslaviji pisao ovih dana vise nego ikad. *Politika*, 1980. január 25., 2. p.

14 Yugoslav broadcasting takes on subdued tone, by Stephen H. Miller, Belgrade, Feb 15 1980 (AP), HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

vetítették, és Tito kommunista partizánjairól szóló filmeket ismételtetnek a szórakoztató programok helyén.¹⁵

A naponta kiadott jelentéseket Tito egészségügyi állapotáról hónapokon át studiórozzák, és sokan érezték úgy, hogy a Kreml-asztrológusoknak lesz igazuk, akik korábban még úgy vélték, amint meghal Tito, az oroszok bemaszíroznak Jugoszláviába. Ám ekkor ezt a típusú paranoiát legfeljebb a jugoszláv hadsereg vezetői osztották, akik épp a feszültség fenntartásában voltak érdekeltek, hogy (későbbi) létük is indokolt legyen. A jugoszlávot Európa 4. legerősebb hadseregének tartották, de relatíve fejlett hadiipara is sokak érdekét szolgálta, azaz fennmaradása is. A nyugati diplomaták inkább már a temetés után érdeklődnek, és készülődnek a delegációk, amiről az AP számol be, pedig Tito még mindig nem halt meg: „Az USA, a brit, ausztrál és más nyugati nagykövetségek kapcsolatba léptek a jugoszláv hatóságokkal, hogy pontosítsák Tito későbbi (sic!) temetése tervének részleteit.” Már folynak a találgatások, kik vezetik a küldöttségeket, így megemlíthető az USA alelnökének, Walter Mondale-nak a neve, Margaret Thatcheré és az edinburgh-i hercegé, francia részről pedig az elnököt, Giscard D'Estaing-et várják (de ő aztán nem jött).¹⁶

Az április 30-i közlemény már májkárosodásról, sárgaságról, tüdőgyulladásról számol be, jelezve, hogy minden a cukorbetegséggel indult. Május 1-jén kicsit jobban van, 2-án változatlan az állapota – írja az orvosi konzílium.¹⁷ A párt napilapjában, a *Borbában* eközben sorra jelennek meg a Titónak szánt üzenetek: „Titónak – harcos munkásüdvözet”, május 1. ünnepe kapcsán is a szocreál stílus, a már-már elfeledett militarista nyelvezet figyelhető meg: „A munkagyőzelmek nagyobbá tették az ünnepet”, „Ünnepelés a forradalmi hagyományok (sic!) alapján”, „Három fronton a gyorsabb fejlődésért”. És kiemelik: „Egyre több KSZ-tag” van. Május 4-én, vasárnap a *Borba* még hozza az orvosi konzílium jelentését, mint kiderült, az utolsót: „könnyebb javulás”, „de általában az egészsége nagyon súlyos állapotban van” – írják.

15 óra 5 perc

Tito 113 nap után hal meg Ljubljanában, 15 óra 5 perckor. Délután Splitben rangadót játszik a két nagy rivális, a horvát Hajduk és a szerb Crvena Zvezda. A mérkőzés a 43. percben megszakad, a hangosbemondó ekkor közli Tito halálhírét. A játékosok és a bírók a közép körnél sorakoznak fel, több játékos az arcába temetkezve sír, sírnak a játékezők, a pályamunkások, a szurkolók... Egyperces csendet hirdet a spliti polgármester, csaknem ötvenezren éneklük a dalt: „*Tito elvtárs, megfogadjuk néked, hogy utadról le nem tér a néped*”, majd a jugoszláv himnuszt is. Minden tévé és rádió felkészülten szakítja meg a műsorát és mondják be a hírt. Este nem ürültek ki teljesen

15 Nigh lead on Tito by Stephen H. Miller, Belgrade, Feb 14 1980 (AP), HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

16 AP on Tito's deteriorating condition, Belgrade, April 21 1980., HU OSA 300-10-4, Box 72, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

17 *Borba*, 1980. május 3.

az utcák oly korán, az emberek az újságok különkiadásait várták: a pártlap *Borba* hatalmas betűkkel csak ennyit írt ki: TITO, a bulvárlap *Novosti* pedig azt, hogy „Tito halott, de műve él”.

Az ország elnöksége is összeül, hétnapos gyászt hirdetnek, félárbcra engedik a zászlókat, minden nyilvános kulturális, szórakoztató, sport- és egyéb rendezvényt lemondanak. A megemlékezések egymást érik, hatodikán kommemorációt tartanak a Szövetségi Parlamentben, melyen Lazar Koliševski, az elnökség elnöke és Vladimir Bakarić elnökségi tag tart beszédet. A hadsereg is e napon emlékezik meg főparancsnokáról, Nikola Ljubičić tábornok, honvédelmi miniszter a külföldnek üzenve felteszi a kérdést: „*Akad a világban olyan, aki azt kérdi: mi lesz Jugoszláviával Tito után? A válaszuk: Tito – lesz.*” A költői válasz a hadsereg részéről azonban inkább arra utal, hogy Jugoszlávia – lesz, a hadsereg megvédi. A párt lapja másnap az akkor magától értetődő, ma persze inkább paradoxonnak tűnő címet adja az erről az eseményről szóló cikkének: „Korának leghumánusabb harcosa.”¹⁸ A későbbi napok üzenetei sem különbözőek, gyakran abszurdak is, íme, pár cím a május 8-i lapszámból: Tito után Tito lesz; Tito útján; Az élet nem halhat meg; Tito nem halt meg – Tito nem halhat meg (idézik Milka Planincot, a horvát KSZ KB elnökét); Tito maga a mi forradalmunk (idézik Hamdija Pozderacot, a boszniai KB tagját); Tito művén még stabilabb Jugoszlávia épül majd fel (idézik Vojo Srzentićet, a montenegrói KB elnökét).

Nem lehet nem észrevenni, hogy az elhangzó jelszavak, miszerint Tito nem is halt meg, hanem él, azaz halhatatlanságának folyamatos emlegetésének ki nem mondott célja, értelme, hogy azt bizonygassák maguknak, de a külföld felé is: Tito halhatatlansága valójában a vele szinte azonos Jugoszlávia, az ország, a szocialista rendszer, a jugoszláv öngazgatás, a néphadsereg, egyszóval: az aktuális hatalom halhatatlanságát jelenti. Ez persze nem új dolog: ezernyi példát találhatunk mind a királyok, mind később az első kommunista vezérek halála kapcsán. A vezér nem halt meg, vagyis továbbra is ott őrökdi a rendszer fölött, ilymód is igazolva a fizikai helyére lépő új uralkodókat. Ahogyan a pápa is meghal mint ember, de a Szentszék örök.¹⁹ Tito a szocialista Jugoszlávia alapító atyjaként vallásalapító szerepbe kerül, minden az ő sorsával kapcsolódik össze – ám ritkán találunk olyan példát, amikor a hatalmas mű, ez esetben Jugoszlávia, és annak maltere, „civil vallása”, azaz az integráló erő, a jugoszláv szocialista öngazgatás röpké egy évtized alatt semmivé váljék.

A jugoszláviai újságok mindegyike hatalmas terjedelemben foglalkozik a következő napokban az elhunyttal, lényegében más alig kerül a lapba (leginkább csak külpolitika). Az abszurd szocialista nyelvezet, amely az ötvenes évek után lassan megkopott, most újra előkerül, leggyakrabban az ún. társadalmi-politikai szervezetek üzenetei révén: így az egyik szerint Tito „gondolatai mindig az ember felé irányultak”.²⁰ Megszólaltatják az utca emberét, a munkást: „Különös, hogy bár velem senki sem közölte a hírt, éppen az

18 Najhumaniji ratnik svog vremena. *Borba*, 1980. május 7.

19 A halál átpolitizálásáról lásd: Todor Kuljić: Tanatopolitika: upotreba leša, besmrtnosti i nesmrtnosti. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2011/3.

20 A Jugoszlávia Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének részvéttávirata. *Magyar Szó*, 1980. május 5.

utcán voltam, mégis rögtön megéreztem, mi történt, annyira megváltozott az emberek hangulata.” A munkások munkása, a bányász is előkerül a tárnából: „Amióta Tito elvtárs betegeskedett, sohasem szálltam le zsebrádió nélkül a tárnába – mondta egy tuzlai bányász. – Ilyen módon értesültem a haláláról is.”²¹ Apró szépséghiba, hogy egy mély bányában aligha foghatóak zsebrádióval a rádiójelek. A munkahangulat a következő napokban sztahanovi, az ötvenes évekre emlékeztet: az ún. munkaközösségek fogadalmakat tesznek, hogy még többet és eredményesebben dolgoznak, van, ahol egy órával korábban kezdik a munkát, vagy munkaversenyt hirdetnek, s a normát 15 vagy 30 százalékkal dobják túl, mint a zágrábi téglagyárban vagy a bányászok Mojkovácon, a pljevljai bányászok pedig Tito temetésének napján 47 százalékkal dobják túl a normát. Eközben a külföldön dolgozó jugoszlávok is megemlékezéseket tartanak, a sajtó közli a Tito fényképe előtt búslakodó vendégmunkások csoportképét – akik egyébként a munkanélküliség miatt kényszerültek elhagyni szülőföldjüket és egészen a hetvenes évek végéig valójában páriálásban éltek Németországban és másutt. A sajtó beszámol a külföldi nagykövetségek előtt kigyózó sorokról, „mindenki” részvétét akarja nyilvánítani. Az ENSZ-ben is megemlékezést tartanak, a zágrábi *Vjesnik* pedig büszkén említi, hogy több mint 70 országban hirdettek nemzeti gyászt, engedték félárbcra a zászlókat, s külföldi lapokból idézi, hogyan is méltatják Titót, aki „századunk óriása”, „gránitból harcos”, „az el nem kötelezettek atyja”, „a béke győztese”, „acélos partizán”, „a kicsik védelmezője”, „mindenki embere”.

A külföldi sajtó egy része már kevésbé bánik kesztyűs kézzel Titóval, mint már idéztük is az előre megírt gyászjelentésekből. Egy New York-i lap egyenesen ki is jelenti már a cikk címében: „Mindenek ellenére Tito tirannus volt.” Mint látni fogjuk, később fontos témává válik, Carter elnök miért nem utazott el a temetésre, ez a lap viszont rögtön azért bírálta őt, mert helyettesét, Mondale-t elküldi annak a temetésére, aki végül is mások vére által lett béketeremtő.²² Eközben a kommunista pártok közleményeket adnak ki – érdekes, hogy a szovjet, a lengyel, a magyar párt is azt emeli ki, hogy az el nem kötelezettek mozgalmának élharcosa volt, a táboron kívüliség, a függetlenség, az egyenlőség híve (ugyanakkor érthetőbb, hogy ezt emelte ki a román, a kínai és az észak-koreai közlemény).²³ A hidegháború kellős közepén vagyunk még mindig, így a nyugati sajtó is árgus szemekkel szemlézi a reakciókat, különösen a kommunista pártokét: vajon mi várható? Mit lép a Szovjetunió, most, hogy Tito nincs már, megtámadják az országot? Vajon hová áll a Jugoszláv Néphadsereg, melynek rengeteg tagja volt Sztálin-hívő, s Tito könyörtelenül a Goli Otokra küldte őket, amely vetekedett a náci KZ-ekkel, a Gulággal? A *The New York Times* már másnap arról ír, hogy Belgrád védelmi stratégiája a gerillaháborún alapszik,²⁴ azaz a lap is arra koncentrál, hogy mit lép a Varsói Szerződés. Ám szinte senkiben nem fogalmazódik meg az a kérdés, hogy

21 Mély gyász országszerte. *Magyar Szó*, 1980. május 6.

22 Above all, Tito was a tyrant. *The News World*, New York, 1980. május 6.

23 Communist countries reactions to Tito's death. Munich, 6 May 1980, RAD/Antic, Szabad Európa Rádió, HU OSA 300-10-4, Box 74, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

24 Belgrade's Defense Strategy: Guerrilla War by Drew Middleton. NYT, 1980. május 5.

az egymás irtása után létrejövő Jugoszláviában vajon nem tör-e ki polgárháború? Az nem meglepő, hogy a jugoszláviai sajtó egyként szajkózta, hogy Jugoszlávia megmarad (bár implicita a kérdésfelvetés már jelzi, hogy akár szét is eshet), de az már inkább figyelemre méltó, hogy a nyugati sajtó ezt a kérdést alig pedzegette – miközben a jugoszláviai disszidensek, elsősorban a horvát usztasák lapjai már ekkor készpénznek vették az ország szétesését, akár véres úton is.

Utoljára a kék vonaton

A koporsót vasárnap éjjel átviszik a kórházból a szlovén parlament épületébe. Hétfőn reggel esik az eső, de tömeg gyűlik össze Ljubljánában, hogy zene mellett kísérik ki a vasútállomásra. A kék vonat, mely Tito személyes vonatának számított, három óra múlva érkezik Zágrábba, ahol szintén tömeg fogadja az elnököt utolsó útján, a FAZ tudósítója ki is emeli: nem kellett őket kivezényelni.²⁵ „Amíg Zágráb lesz, Tito is élni fog” – üzeni Zágráb, amely 35 évvel korábban ezen a napon szabadult fel (de tíz év múlva már nem ünneplik e dátumot). Zágrábban a városi párttitkár, Dragutin Plavšić tart beszédet, kiemelve, mint aztán sokan mások is, Tito szakítását Sztálinnal 1948-ban, aminek most is az a világos üzenete, hogy nem fognak behódolni a Szovjetunióknak. A koporsó mellett Tito két fia áll, a kórus elénekli a dalt: „Tito elvtárs, megfogadjuk néked, hogy utadról le nem tér a néped.” A stafétának, melyet tiszteletére hordoztak körbe minden évben az országban, megszakították az útját, most ott a koporsó mellett. Megszólalnak a gyárak szirénái, felcsendül Chopin gyászindulója, 11.10-kor a vonat újra megindul, de a fontosabb állomásokon megáll. A sínek mellett mindenütt tömeg fogadja, még a mezőkön is emberek állnak az esőben. Ötvenzres tömeg fogadja Vinkovciban, Sremska Mitrovicán – itt 14 000 pionírt is kivezényelnek, akik virággal szórják tele a pályaudvart. A vonaton díszőrséget ad a gárda, a családtagokon kívül pedig vezető politikusok is: Fadilj Hodža, Stane Dolanc, Mika Špiljak, Vlado Šćekić, Vasil Tupurkovski, Stana Tomašević-Arnesen, Džemmil Šarac. Érdekes névsor, a kremlinológusok mintájára jugoszlavológusoknak mondható külföldi elemzők bizonyára áttanulmányozták, hátha közülük kerül ki az ország, a párt új első embere. A szlovén Dolanc például Tito önjelölt utódának számított, Tito alatt sokak szerint Jugoszlávia második embere volt (1984-től a JSZSZK elnökségének tagja lett, de 1989-ben visszavonult). Vagy ott állt Fadilj Hodža, aki Kosovo sokáig első számú albán politikusa volt, ellenállt a radikális albán nacionalizmusnak, de 1991-ben mégis letartóztatta Milošević. A koporsó őrzői közül valójában csak Vasil Tupurkovski, a JSZSZK elnökségének későbbi macedón tagja maradt aktív. A kék vonatot azonban nem koporsószállításra tervezték: a felvételeken jól látszik a tábornokok, katonatisztek kínlódása, ahogyan a koporsót a vonat ajtaján kiemelik a vonatból, az megbillen, majd az egyik tiszt, aki a bal hátsó fogantyúnál tartja, szinte összecsuclik, majdnem elejti a koporsót.²⁶

25 Viktor Meier: „Wir werden von Deinem Weg nincis abweichen.” *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1980. május 6.

26 *Sahrana Josipa Broza Tita 1/5*. <http://www.youtube.com/watch?v=bxUJvTt9yr8>

A kék vonat pontosan érkezik hétfőn 17 órakor a belgrádi pályaudvarra 530 kilométer után – jegyzi meg egy német tudósító, arra utalva, hogy itt még „balkániak” a viszonyok a közlekedésben, de ez Tito luxusvonatára aligha lehetne érvényes.²⁷ 200-300 ezer ember várja, két fia, Žarko és Miša áll ismét a koporsó mellett, ők kísérik az állomásról a parlamentig a pár percnyi úton. A szövetségi parlament épületében ravalozzák fel, itt tiszteleghetnek a polgárok, díszőrségeket adnak a munkások, parasztok, katonák, diákok, harcostársak stb., azaz minden társadalmi réteg képviselői. A ravatalnál megjelenik Jovanka Broz is, Tito törvényes felesége, akit 1977–78 óta eltiltottak Titótól, betegágyánál sem látogathatta meg – most egyedül koszorúzott, ami rögtön feltűnt a külföldi sajtónak, a hazai viszont még képeket sem igen közölt. Az ügy megítélése még ma is ellentmondásos, mint alant arra még kitérünk.

Gondosan megszámolták, hányan álltak a 950 díszőrségben három éjjel és két nappal: 7768-an, és ötszázezer ember ment el a ravatalhoz tiszteletét adni.²⁸ Az utolsó díszőrségeket a köztársaságok és tartományok, az ún. társadalmi szervezetek, a fegyveres erők képviselői, a kormánytagok, egykori harcostársak adták. A külföldön dolgozó vendégmunkások küldöttsége éjjel kettőkor adta utolsó üdvözlését a koporsónál. 11-kor a stafétát is odahelyezik a koporsóhoz. Majd pont délben tábornokek és admirálisok vitték ki a koporsót a parlamentből Lenin gyászindulójára, és 48 ágyú díszlövése mellett. Ám a beszámolók arra is kitértek, hogy a szkupstina épületében a protokollt ketten szegték meg. A már idézett montenegrói, idősebb bácsi, aki állítólag azt mondta: „jaj neked, Tito elvtárs, de jaj nekünk is”, illetve Jasszer Arafat. A neves külföldi vendégek harminc másodpercig állhattak meg a koporsó előtt, de Jasszer Arafat a kezét is rátette a koporsóra, majd tíz percig sírt...²⁹

Temetés – kétszer?

A temetés belgrádi lebonyolításával Martin Špegelj bízták meg, egy horvát tábornoeket. A sors iróniája, hogy az egykori partizánnak később igen fontos szerepe volt a horvát függetlenség háború során – a jugoszláv katonai titkosszolgálat le is leplezte őt, az ún. Kalasnyikov-botrány egyik fő szereplőjeként, aki megszervezte a fegyverek átcsempészését Magyarországról a rendőrséghez tartozó új horvát védelmi egységek részére. Ő dolgozta ki a védelmi terveket a Jugoszláv Néphadsereg ellen, rövid ideig horvát védelmi miniszter is volt a háború alatt. Később maga úgy emlékezett vissza, hogy részben azért eshetett rá a választás, mert ő is horvát – így ha incidens történt volna a temetésen, az nem lett volna szerb provokációnak, szándékos hibának beállítható. Másfelől a katonai körzet vezetőjeként már szervezett látványos hadgyakorlatokat, elsősorban a külföldi megfigyelők részére – tankokkal, repülőkkal, folyami flottillával, s most is pompázatos katonai temetést kellett megszervezni. 25 tábornoek, ezredes segédkezett neki.³⁰ Nem tel-

27 *Die letzte Fahrt im blauen Zug*. *Süddeutsche Zeitung*, 1980. május 6.

28 Vjekoslav Perica: *Balkanski idoli*. Beograd: Biblioteka XX Vek, 2006., l.k. 217.o.

29 *Sahrana Josipa Broza tita* 3/5. <http://www.youtube.com/watch?v=JG4c6JUVOF4>

30 *Jugoslavija za jedno stoleće*, HRT dokumentumfilm, 6. rész, <http://www.youtube.com/watch?v=verVEckV29U>

jesen megbízható források szerint a temetés abnormálisan sokba került, már csak a külföldi vendégek tömege miatt is – állítólag 15 milliárd dinárba (összehasonlításképp: akkoriban a jugoszláv Vörös kereszt éves büdzséje 330 millió volt, az állami hírügnökségé 600 millió, és a staféta körbehordozása is „csak” 2,5 milliárd dinárba került.)³¹ Korábban felmerült, hogy Titót szülőfalujában, a horvátországi Kumrovecben temessék el, vagy a boszniai Tjentišćen, ahol híres szutjeskai csatáját vezette, de maga is úgy kívánta, rezidenciájának egy külön épületében, a Virágházban legyen sírja.

Május 8-án a diákok nem mentek iskolába, sok helyütt nem dolgoztak, vagy a munkahelyen nézték a temetést. Teljesen kiürültek az utcák, mindenki a temetést nézte – emelték ki ezt a tévéhíradók, a másnapi újságok fotóriportjaikban is: Tito kultusza most halottkultusszá vált, tanatológiai fenoméné. Mintegy hétszázezren vettek részt a temetésen, de egyes becslések még az egymillió gyászolóig is elmennek, sőt, azon túl is. A parlament előtt Stevan Doronjski, a kollektív államelnökség vajdasági képviselője búcsúztatta, majd sokadszorra felhangzott a „Tito elvtárs, megfogadjuk néked...” Elindult a menet, melyet Tito két személyes kísérője vezetett, az ország és a párt zászlaját vitték. Majd jöttek a köztársaságok és tartományok zászlai, és 365 további zászló: a proletárbrigádoké és más katonai egységeké a 2. világháborúból (341 jugoszláv, 21 olasz, egy-egy szovjet, francia és bolgár). Majd a néphősök következtek, utánuk pedig a katonaság és a milícia aktív egységei. A menetben csak húsz koszorú kapott helyet, csak a jugoszláviaiak. Menet közben a Jugoszláv Néphadsereg zenekara gyászzenét játszott. Útközben százazrek, így pionírok fogadták a menetet, és „vasutasok, akiknek szerencsénk volt, hogy e pillanatokban vonatuk a belgrádi síneken pihen, munkások, gyerekek, emberek (sic!)” – ahogyan arról a *Vjesnik* másnap beszámolt. Felettük a hadsereg repülői húztak el négyszer. A gyászmenetet tíz katonatiszt és tíz munkás zárta: öt bányász és öt fémmunkás: „ők jelképezik Josip Broz kötődését fémmunkásai és Jugoszlávia munkásosztályának harca iránt”. Az út négy kilométernyi volt a szkupstinától a házig, ahol „a jövőt kovácsolta”. A Virágház előtt aztán Lazar Koliševski, Jugoszlávia elnökségének elnöke mondta el gyászbeszédét, majd az Internacionálé hangjai mellett bevitték a koporsót, újra dízsörtüzet adtak az ágyúk, és a Himnusz mellett 15.15-kor betették a sírba, az Užice utca 15-ben, Tito itt élt 1944 óta, hogy Belgrádba bevonult partizánjaival. A temetés pillanatában minden köztársaság és tartomány fővárosában is dízsörtüzet adtak az ágyúk, megszólaltak a gyárak és a hajók szirénái. A márványlapon aranyozott betűkkel csak a név és a dátum áll: Josip Broz Tito 1892–1980. Majd utolsó üdvözlöt adnak a harcostársak, a munkatársak, a családtagok (akikről a tudósítások alig szólnak, és sohasem elsőként).

A két hivatalos gyászbeszéd egyébként nem különösebben mondott újat: Stevan Doronjski összefoglalta Tito életét, s minden különösebb üzenet nélkül elismételte a lözongokat: Tito a jövő embere, csak fizikailag halt meg, „folytatjuk az öngazgatás útját”; „Tito a humanizmus, a szocializmus, a gondolkodás, az alkotás szabadságának, az igazságért folytatott harcnak, a testvériség-egységnek, az egyenlő viszonyoknak, a háború nélküli világ szimbóluma.”³² Lazar Koliševski gyászbeszédében pedig a huma-

31 <http://www.tabloid.co.yu/clanak.php?br=131&clanak=13>

32 „Naučio nas je svojim velikim primjerom da dijelimo sudbinu sa svojim zemljom i narodom” – riječ Stavana Doronjskog. *Vjesnik*, 1980. május 9.

nizmus, a barátság, a jövő, az egyenlőség, az együttműködés fogalmait emlegette, s legfeljebb az emelhető ki, hogy semmilyen ellenséges hang, fenyegetés nem volt kiérezhető.³³ Vagyis ugyan mindketten beszéltek arról, kik ellen harcolt Tito, de ez inkább a múltra vonatkozott, nem aktualizálták és országok, személyek nevét sem említették. Doronjski szerint Tito a társadalmi és nemzeti felszabadulásért harcolt az idegenek, a kapitalisták, a fasiszták és a bürokratikus dogmatizmus ellen, míg Koliševski szerint Tito a „gonosz erői”, az osztály- és a nemzet ellenség, a külföldi hódítók és kizsákmányolók ellen harcolt.

A temetés után negyed évszázaddal furcsa történetek kezdtek el keringeni. Az egyik szerint Tito nem is volt a koporsóban, mert a gyógyszerekkel korábban teletömött tetem oly gyorsan kezdett el bomlani és bűzleni, hogy az már kellemetlen volt és higiéniailag is veszélyes, ezért az üres koporsót utóbb kiemelték és a „telit” tették a helyére. Sőt, egyes vezetők bebalzsamozták volna és mauzóleumot építettek volna, de a gyorsan széteső test miatt erre sem kerülhetett sor.³⁴ Egy másik verzió is újratemetésről szól, de ennek más oka volt: Ivan Dolničar, a temetést felügyelő tábornok számolt be arról, hogy a virágházi temetést a tévéközvetítés miatt improvizálták, valójában a munkálatok egész éjjel tartottak a hatalmas márványfedél elhelyezése miatt, amely 12 tonnát nyomott és már két hónappal Tito halála előtt elkészült. Egy könnyű márványimitációval helyettesítették a közvetítés alatt, mert hogy is nézett volna ki a képen egy szimpla emelő? S állítólag a márványtömb 12 centiméterre, balra eltolódott – mert a munkálatot irányító tábornok már részeg volt.³⁵ Többen pedig arra esküsznek, hogy a márványlapon azért szerepel csupán a név és a dátumok, a vörös csillag meg nem, mert a katolikusnak született Tito, a kommunista élete végére teljesen megtért és muzulmán lett, amit az is bizonyít, hogy az el nem kötelezettek mozgalmában szinte az összes arab és muzulmán ország ott volt, Tito pedig szakított Izraellel... Mások úgy vélik, Tito szabadkőműves volt, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a világ vezetői közül oly számosan megjelentek a temetésén – hisz az ő kezükben az uralkodás mindenütt.³⁶

Gyászolók és távolmaradók

Tény, hogy államfő temetésén a világtörténelem során soha nem jelent meg annyi vezető politikus a világ minden szegletéből, mint Titóén. Ennek oka egyrészt közlekedéstechnikai, hisz repülővel bárki könnyedén megérkezhetett Belgrádba, de a fő ok mégis a hidegháború sajátos viszonyai között keresendő. Jugoszláviának az el nem kötelezettek vezetőjeként kitüntetett helye volt a két blokk között, és Tito a hatvanas évektől kezdődően tudatosan építette nemzetközi szerepét, arra alapozta karizmáját, ápolta a sajátos szövetségeket és barátságokat. A hetvenes években a rendszer legitimitációjának legerősebb eleme épp Jugoszlávia nemzetközi elismertsége

33 S Tobom na čelu izgradili smo zajednicu bez koje je naše postojanje nezamislivo. Riječ Lazara Koliševskog. *Vjesnik*, 1980. május 9.

34 http://www.serbianunity.net/culture/library/Ubij_Bliznjeg_Svoga/sdb/sdb5.html

35 Tita, ipak, dvaput sahranili. *Glas Javnosti*, 2006. március 5.

36 <http://www.fx-files.com/x-files/iluminati-u-rh/523-je-li-tito-bio-mason-dokazi-i-indicije.html>

volt – és nem például a gazdasági fejlődésé, ami csak a külföldi hitelek miatt volt úgyszólván lehetséges, az ország válságából válságba esett.

Hogy a külföldi vezetők közül ki jelenik meg, már a Tito halála utáni napon spekulációk tárgya. Így a *The New York Times* kedden még azt írta, nem várják Brezsnyevet.³⁷ Az elemzők pedig behatóan tanulmányozták, ki jöhet, majd utóbb, hogy ki is jött el.³⁸ Akárha egy falusi lakodalomról lenne szó, melyen az összeveszett rokonok csak akkor hajlandóak megjelenni, ha a másik nem, itt is folyt a sakkozás – s végül Carter „vesztett”, mert nem ment el. Eközben a szocialista táborban nem kis fejtörést okozott, ki menjen a temetésre. Az világos volt, hogy a harmadik világ, az el nem kötelezettek a legeslegmagasabb szinten képviseltetik magukat (ám végül feltűnő volt, hogy Fidel Castro, aki Tito riválisának számított a mozgalom vezetésében, nem jött el, ahogyan feltűnő volt a líbiai Kadhafi és az egyiptomi elnök, Szaddat elmaradása is), ahogyan a nyugati világ képviselőinek jelenléte is magától értetődőnek tűnt (leszámítva az USA-t és Franciaországot, melyek elnökei nem jelentek meg). A kínai elnök és pártfőtthár, Hua Guofeng rögtön jelezte jövetelét, és elsőként érkezett meg a temetésre már hatodikán. Világos volt, hogy Tito közeli partnere, a szovjet táborból örökké kilógó Ceauseşcu Belgrádban lesz, de Kádár János is, aki hatalomra jutását 1956-ben részben Titónak köszönhette. A többiek vacilláltak, míg Brezsnyev úgy nem döntött, hogy maga vezeti a szovjet delegációt, s ezek után világos volt, hogy a szovjet blokk országait is a legmagasabb szinten képviselik.

A szervezők előtt igen nagy feladat állt, több repülőteret kellett lezárni a külföldi vendégek fogadására. Az oroszok tiltakoztak, hogy Brezsnyev „csak” a batajncai katonai reptéren szállhatna le – hogy aztán végül karonfogva támogassa le őt egy szovjet katonatiszt az Aeroflot gépéről (másfél évvel élte túl Titót). De Szaddám Husszein is ragaszkodott a fő belgrádi reptérhez, a surćinihez, aztán késett nyolc órát, és lefoglalta egy hotel egész emeletét, noha ott kellett volna laknia a lengyel elnöknek is. És akadt pár különleges kérés is – Észak-Korea elnöke, Kim Il-Szung például nem akart a belgrádi Hotel Intercontinentalban megszállni, nehogy kapitalisták közé keveredjen, így végül a nagykövetségükön aludt. A nemzetközi sajtó zsinórban szállíthatta a közönségnek az effajta „érdekességeket”.³⁹ A jugoszláv sajtó, nyugodtan állítható, pedig azon élvezkedett, hogy íme, az egész világ tiszteletét teszi Tito, s így Jugoszlávia, a jugoszláv öngazgatású szocializmus előtt. Nem kérdéses, hogy a politikai elit ennek alapján teljesen elvakult, s úgy látták: a rendszer (azaz hatalmuk) stabil, hisz mindenki elismeri őket. Ez a kívülről érkező legitimitás akkor tényleg megvolt: ekkor 154 tagja volt az ENSZ-nek, s 127 országból érkezett delegáció (másutt 126, illetve 128 országot emlegettek): 31 köztársasági elnök, 4 király, 5 herceg, 6 parlamenti elnök, 22 kormányfő és 13 kormányfőhelyettes, 47 külügyminiszter. A sajtóban többféle adat látott napvilágot, így igyekeztek a legjobb „összeállítást” feltüntetni, azaz máshol úgy írták: 127 országból 209 delegáció érkezett, 38 államfő, 10 kormányfő, 7 kormányfő-

37 Belgrade Crowd Mourns As Body of Tito Arrives by John Darnton, 1980. május 6.

38 The big gathering in Belgrade, München, 7 May 1980, RAD/c.a, a Szabad Európa Rádió anyaga, HU OSA 300-10-4, Box 74, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

39 Tita, ipak, dvaput sahranili, *Glas Javnosti*, 2006. március 5.

helyettes, 6 parlamenti elnök, 12 külügyminiszter, két király és öt herceg.⁴⁰ A jugoszláviai újságok napokon át azzal foglalkoztak, hányan s kik is jelentek meg, de arról gondosan hallgattak, honnan nem érkeztek: igaz, Európából csak a miniállamok képviselői hiányoztak, és persze az ellenséges, elzárkózó Albániából nem jött senki. Izraelből sem, Jugoszlávia 1947-ben az ENSZ-ben tartózkodott, amikor Izrael megalakulásáról szavaztak, de az elsők közt ismerte el és létesített diplomáciai kapcsolatokat. Ám el nem kötelezettként az arab országok pártját fogta, illetve már a szuezi válság, 1956 óta, majd a hatvanas–hetvenes években különösen rossz volt a viszony a két ország közt, s 1967-ben az izraeli–arab háború miatt meg is szakította a diplomáciai kapcsolatokat Jugoszlávia Izraellel, mert Nasszerrel és Arafattal, azaz Egyiptommal és a palesztinokkal szimpatizáltak.

Egy más olvasatban 126 országból érkezett delegáció – 121 állami, 68 párt-, 4 felszabadító mozgalom képviselői (mint Arafat), 9 nemzetközi szervezet és hat egyéb küldöttség. A királyok közül a belga Baudouin, a jordán II. Huszejn, a norvég V. Olaf, a svéd XVI. Gusztáv volt jelen. Talán kissé furcsa, hogy II. Erzsébet nem jött el, noha 1972-ben járt Jugoszláviában, és Tito többször is meglátogatta őt, mondhatni, baráti kapcsolatban álltak, de ott volt helyette Fülöp edinburgh-i herceg is. És államfők: az iraki Szaddám Huszejn, a pakisztáni Mohammad Zia-ul-Haq, a finn Urho Kekkonen, a bangladesi Ziaur Rahman, az olasz Sandro Pertini, a német Karl Carstens, a szíriai Hafez el Asszad. A kormányfők közül az indiai Indira Gandhi, az angol Margaret Thatcher, akit elkísért külügyminisztere, Lord Carrington is, ahogyan a német Helmut Schmidt kormányfőt is külügyminisztere, Hans Dietrich Genscher. Franciaországból Raymond Barre, a külügyminiszter Jean François-Poncet és Pierre Lacosta ellentengernagy érkezett. És jött Bruno Kreisky osztrák kancellár, az olasz Francesco Cossiga, a japán Masajoshi Ohira, a dán Andreas van Agt, a török Szulejmán Demirel, a spanyol Adolf Suarez. Az USA-t Walter Mondale elnökhelyettese és Lilian Carter, az elnök édesanyja képviselte, Vatikánt pedig a külügyminiszteri rangú titkár, Achile Silvestrini. Iránt a külügyminiszter, Sadegh Qotbzadeh, akit 1982-ben végeztetett ki Khomeini ajatollah, noha egész életében a Pahlavi-rezsim ellen küzdött. S itt volt még az Arab liga főtíkára, az Európa Tanács főtíkára, az UNESCO képviselői. Az ENSZ küldöttségét Kurt Waldheim főtíkárvé vezette, az Európa Parlamentét pedig Simonne Weil. Franciaországból igen népes küldöttségek érkeztek: így François Mitterand, a Francia Szocialista Párt első titkára és Lionel Jospin nemzeti titkár, továbbá Michel Rocard, a Direkción tagja és Jean-Pierre Cot, a nemzeti vezetőség tagja. A Francia Kommunista Pártot Georges Marchais főtíkárvé, Maxime Gremetz, a politbüro tagja és Felix Demette, a KB tagja képviselte. Franciaország Egyesült Szocialista Pártját Maurice Revenel nemzeti titkár, Viktor Leduc nemzeti titkár és Renier, a Politbüro tagja képviselte. A Munka Demokratikus Szövetségét (CFDT) Edmond Mair nemzeti titkár, Jacques Chereque, a helyettese képviselte, a Francia CGT-t pedig Gerard Gomez nemzeti titkár – az olaszok mellett a franciák voltak a legszámosabban jelen különféle küldöttségek révén. A temetés jó alkalom volt különféle találkozókra – legalább 100 találkozót jegyeztek fel

40 Vjekoslav Perica: Balkanski idoli. Beograd: Biblioteka XX Vek, 2006., I.k. 217.o. – a *Vjesnik* kiadványára hivatkozva: *Bilo je časno živeti s Titom*, Zagreb, 1980, 226. p.

–, s a jugoszláv sajtó ezt úgy állította be, hogy ez a legszebb bizonyíték Tito béketeremtő eszméjének állandóságára. Érdekes mód a kínai elnök, Hua Kuo Feng itt találkozott a szomszédokkal, Kim II Szunggal és Indira Gandhival. De Brezsnyev is Kim II Szunggal és Gandhival. Ceaușescu, a keleti tábor fenegyereke meg épp azért is Mondale-lal, majd Zia-ul-Haq-kal. Thatcher asszony sem tétlenkedett, 24 óra alatt 8 találkája volt a temetés mellett: így az olasz, a német és a spanyol kormányfővel ült le, de Kaunda zambiai elnökkel is, majd Zia-ul-Haq-kal, Gandhival és Ceaușescuval. Szaddam Husszein is igen aktív volt: Jasszer Arafattal, Husszein jordán királlyal, Hua Kuo Fenggel, Honeckerrel tárgyalt – talán tervei kapcsán puhatolózott, mert szeptember 22-én hadüzenet nélkül megtámadta Iránt. A szocialista blokk főtítkárai egymást is szívesen látták: Honecker hármában ült le Geierekkel és Husákkal, Brezsnyev pedig Honeckerrel. A német Schmidt kancellár Gandhival cserélt eszmét, de az igazán fontos az volt, hogy a temetés után este az NSZK nagykövetségén találkozott Honeckerrel, s utóbb a német sajtó ezt a megbékélés jeleként értelmezte. A 78 perces találkozó alatt megegyeztek arról, hogy közös érdekük a további egyeztetés a nemzetközi helyzetről, a közös cél a normalizáció. Honecker is barátságosnak, békésnek nevezte a tárgyalásokat, amelyek épp a német kapituláció 35. évfordulójának napjára estek. A *Der Spiegel* cikkének címe ugyan ironikusan hangzik – „Egy ilyen temetésnek minden évben lennie kéne” –,⁴¹ de jól jelzi, hogy a temetés nem csak Tito kultuszának építésére szolgált, hanem a nemzetközi helyzet javítására is.

A temetés különleges volt, mert ilyen magas szintű vezetők ilyen sok helyről, ilyen erős ideológiai különbségekkel aligha találkoztak valaha is egy helyen. A képeken azt látjuk, hogy a temetésen egy külön a számukra emelt lelátón mintegy 13-14 sorban álltak, soronként 30–35-en, azaz mintegy 450 külföldi vendég mintegy kb. 200 négyzetméteren helyezkedett el. De ne gondoljuk, hogy csak a jugoszláv sajtó volt elfoglalva a külföldi vendégekkel: a *Financial Times* arról írt, hogy a legkisebb delegációk a norvég és a svéd királyt kísérték (utóbbinak a reptéri sztrájkolók otthon külön megengedték, hogy a temetésre elszállhasson), a legnagyobbak pedig Szaddám Husszeint és Guinena elnökét, Ahmed Sékou Tourét. A brit sajtó a legaktívabbnak a német kancellárt látta, Indira Gandhit pedig morális győztesnek, aki átveheti az el nem kötelezettek mozgalmának vezetését, mert Castro el sem jött. Az újságíróknak feltűnt az is, hogy Brezsnyev mennyire kerülte a találkozókat, ennek egyik oka a betegsége, fáradtsága lehetett, a másik, hogy aligha akart az afganisztáni invázió kényes kérdéséről ellenvetéseket hallgatni – de lehet, valami más volt visszahúzódsának oka.⁴²

A temetést mint a „detant”, az enyhülés ünnepét írták le – e fogalmat, a *détente*-t a franciáktól vették át, amely a hetvenes években terjedt el, s azt jelentette, hogy két, korábban ellenségeskedő ország javítja diplomáciai, politikai viszonyait. A szerb állami tévé egy, már a délszláv háborúk után készült műsorában azonban az összefoglaló ironikusan jegyzi meg, hogy Tito még halálakor is győzött, és elismertebb volt, mint

41 „So ein Begraebnis müsste jedes Jahr sein”. *Der Spiegel*, 1980. május 12.

42 Miloš Paunović: Titova smrt i sahrana u britanskoj štampi. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2007/1–3, 138. p.

életében, hisz az egész világ megjelent a temetésén, ugyanakkor „Tito temetése Jugoszlávia temetése volt, de ezt alig valaki is vette észre”.⁴³

A temetésen és utána azonban legtöbbet nem Titóról és Jugoszlávia sorsáról értekeztek a politikusok, legalábbis egyes újságcikkek erről számoltak be. A legfőbb témává a gyakorlatilag házi őrizetben levő feleség megjelenése mellett a távolmaradó Jimmy Carter vált. A Newsweek május 19-i számában a temetésről szóló cikknek már a címe is ironikus: „Az ember, aki nem volt ott”. Rögtön a szláv tradíció felelevenítésével kezdik egy szovjet tankönyvből: ha meghal valaki, senkit sem hívnak, de természetesen mindenki ott lesz. S Tito temetésén mindenki ott volt, noha senkit sem hívtak – csak épp Carter elnök nem. Egy nyugatnémet hivatalosságot idéznek név nélkül: „Ez több volt, mint hiba. Ez baklövés.” Carter ekkor Philadelphiába ment (már zajlott az elnökválasztási kampány), és az amerikai külügy szerint nem lett volna jó most a szovjet vezetőkkel találkozni az afganisztáni válság miatt: „Jugoszlávia – a Nyugat Afganisztánja”. (Ez a jóslat helytel-közzel be is igazolódott.) S hogy valamibe Belgrádban előkészületlenül belefutni e téma kapcsán, hát az „bután veszélyes” lett volna⁴⁴ – és ne feledjük, hogy a Szovjetunió afganisztáni inváziója az előző évben kezdődött, és a több, a temetés utáni találkozón fontos téma volt (a brit sajtó elsősorban ezekről számolt be.)⁴⁵ A *Time* 1980. május 19-én szintén ezt emeli ki keretes cikkben: *The Invisible Man – A láthatatlan ember...* Eszerint a legtöbben azért hiányolták Cartert, mert látogatásával megerősíthette volna, hogy kiáll Jugoszlávia függetlensége mellett. Noha a belgrádi nagykövet, Lawrence Eagleburger sürgette Carter látogatását, számos más okot láttak, hogy ne jöjjön: kezdve a kampányon át odáig, hogy Brezsnyev látogatása az utolsó pillanatban vált tényé. A *New York Post* pedig nyugati lapokat szemlészett: Carter elvesztett egy újabb diplomáciai menetet, a szovjetek lépéselőnybe kerültek, és a jugoszlávok csodálkozásáról is beszámoltak.⁴⁶ A Fehér Ház szabadkozott: az elnök világossá tette, támogatja Jugoszlávia függetlenségét és integritását a poszt-titói időszakban is, és egy magát meg nem nevezni kívánó hivatalnok elmondta, Carter USA-beli utazásait is szigorúan limitálta az iráni túszedráma óta, és „hisszük, hogy a jugoszláv kormány teljes mértékben megérti mindezt. A jugoszlávok tudják, kik a barátaik”.⁴⁷ Ám másfél hónappal később, június 24-én Carter Belgrádba látogatott, miután Velencében csúcsértekezletet tartott a német, olasz, brit kormányfővel és a francia elnökkel, vagyis a szomszédban volt. De ez utóbb sem Carteren, sem Jugoszlávián nem segített már, előbbi megbukott, utóbbi még mélyebb gazdasági válságba sodródott. Sok mindent jegyre adtak, a benzintől kezdve a legfontosabb élelmiszerekig, gyakran voltak áramkimaradások, az államadósság és az

43 Az RTS1 összefoglalója: Najveća sahrana u istoriji čovečanstva <http://www.youtube.com/watch?v=Q7Tj43GmYA>

44 *The Man Who Wasn't There* by J. Nielsen, P. Martin, T.M. DeFrank, W.E. Schmidt. *Newsweek*, 1980. május 19., 36–37. p.

45 Miloš Paunović: *Titova smrt i sahrana u britanskoj štampi. Godišnjak za društvenu istoriju*, 2007/1–3, 141. p.

46 Carter under fire for skipping Tito funeral. *New York Post*, 1980. május 7.

47 Aides urged Carter to attend Tito rites – by Michael Getler. *The Washington Post*, 1980. május 8.

infláció nőtt. A gazdasági válság egyik oka volt, hogy az előregedő kommunista eliteket végül leváltották a helyi, nacionalista elitek, melyek már Jugoszlávia felbomlásában voltak érdekeltek.

Az eltávolított feleség megjelenése

A temetés nem csak a Belgrádba érkezők és távolmaradók témája miatt vált médiaeseményé. A helyi sajtó kiemelte, hogy 41 kamerával követték a temetést, s 58 televízió volt jelen 42 országból.⁴⁸ A zágrábi *Vjesti* 1980. május 10-i számában összeszámolta a külföldi újságírókat: 720-an érkeztek 58 országból, így az NSZK-ból 83-an, az USA-ból szintén 83-an, Franciaországból 55, Japánból 54, Indonéziából 11, Iránból 6, Kubából 12, Afganisztánból 6, Zambiából 10. 10 afrikai országból negyvenen érkeztek, 15 ázsiai országból 144-en, 24 európai országból 419-en, „mindkét amerikai kontinensről” pedig 117-en jöttek. De egy szó sincs a Szovjetunióról, a szocialista országokról, még Kínáról sem. A *Vjesnik* szerint az élő közvetítésbe 43 tévé kapcsolódott be – hogy tényleg milliárdnyi ember nézte a temetést, az már azért sem állítható bizonyosan, mert sok országban még nem mérték a nézettséget. A *Vjesnik* állandó moszkvai tudósítója, Milan Bekicaj ugyanakkor arról is írt, hogy a szovjet tájékoztatási eszközök „következetesen mértéktartóak voltak közvéleményük értesítésében Tito elnök haláláról és temetéséről”.

Azonban a nyugati média érdeklődése Carter és persze Tito mellett egy másik személyre is irányult: Tito feleségére, Jovanka Budisavljevićre. Pravoszláv szerb családban született a mai Horvátország akkor még szerbek lakta területén, Krajínában. 37 évvel volt fiatalabb Titónál, már a háború alatt is találkoztak, majd volt partizánként kerül az elnöki stábba a háború végeztével. Titónak már előtte volt három felesége és gyerekei is születtek (legendák szólnak arról, hány szeretője volt és gyerekeinek számát is több tucatra teszik a bulvár-történeteszek). 1952-ben házasodtak össze, és igazi első dámává vált: a rossz nyelvek szerint miatta éltek luxuseletet, és azért távolították el a titkosszolgálatok 1977-ben Tito mellől, mert túl nagy befolyással volt a döntésekre, és ebben közrejátszott az is, hogy Jovanka szerb. Mások arra utaltak, hogy az öregedő Titónak volt már elege belőle – tehát teljesen ellentmondásosak a pletykák, s a délszláv sajtóban ma is előszeretettel jelennek meg a cikkek kapcsolatukról. Jovanka még ma is Belgrádban él, teljesen visszavonultan. Mivel Tito nem készített testamentumot, Jovanka azt állította, semmit sem örökölt férje után, személyes holmiját sem vihette el. A 90-es években már személyes dokumentumai sem voltak, ezt később rendezték. A titói örökség után ma is folyik a harc a családtagok és az állam között, 2013 áprilisában nyitották fel az egyik belgrádi bankban lévő széfjét.

Jovanka a jugoszláviai média kedvence volt, akárcsak Tito. A szép és elegánsan öltözködő Jovanka – a híres budapesti Rotschild Klára szalonjába járt varratni – Titót többnyire mindenhová elkísérte, egyik utolsó közös képük éppen budapesti útjukon készült. Nem kétséges, hogy sok jugoszláviai nő álmodozott Jovanka életéről, aki politikai kijelentéseket nyilvánosan nem tett. Sőt, még vadászpuskával célozva is lefény-

⁴⁸ Vjekoslav Perica: *Balkanski idoli*. Beograd: Biblioteka XX Vek, 2006., i.k. 217. p.

képezték. Egyelőre rejtély, miért került hát szinte házi őrizetbe 1977-ben – utolsó nyilvános megjelenése 1977. június 14-én volt –, az összeesküvés-elméletek száma szinte végtelen, zömükben a politikai harcokra, leszámolásokra alapoznak, a titkosszolgálatok beavatkozására, arra, hogy Tito élete végén már csak báb volt stb. A témának lassan könyvtárnyi az irodalma, egyre-másra jelennek meg a visszaemlékezések is, tovább fokozva a zavart.⁴⁹ De témánk szempontjából most az a fontos, hogy a temetésre „elengedték” a felvételeken teljesen magányosnak tűnő Jovankát – gyerekek nem született, szüleit már a háború elején elveszítette, akárcsak egyik testvérét, Tito gyerekeivel meg nem volt különösebb kapcsolata.

A nyilvánosságból való eltűnése avagy eltüntetése Jugoszláviában is állandó téma volt a nem nyilvános szférában, így megjelenése a 6-i belgrádi kommemoráción nagy feltűnést keltett. A nyugati sajtó már Tito halálhíre előtt is írt róla, így a *Guardian* már május 2-án arról írt, hogy Jovankát még férje halálos ágyához sem engedték oda, és beszámolnak arról, hogy egy belgrádi múzeumban eltávolították azokat a fotókat, melyeken ő is szerepel, vagy kivágták a dokumentumfilmekből a már jól ismert sztálini módszerrel. A lap is csak találgatta, miért éltek külön, megemlítve mind a személyes, mind a politikai okokat, továbbá, hogy meg szeretne volna látogatni Titót a kórházban, de ezt sem engedték meg. Hát ezért lenne nagy meglepetés, ha a temetésen megjelenne.⁵⁰ És ez így is történt. A ravatalnál tett látogatásáról a nyugati lapok rögtön beszámoltak, így például a *The New York Times* is. Akárhá mai celeb lenne, a legapróbb részletekre is kitérnek, a szakításról, illetve az eltávolításról is írva: „Jovanka, Tito 65 éves felesége, zokogva és sóhajtozva engedte le kistáskáját, mielőtt elhelyezte volna a virágkoszorút, melyen ez olvasható: »Kedves Titónak.«” S hogy: „csöndben állt a koporsónál, fekete ruhában és kalapban, bánat ült az arcán. Egy idő után halkan sírni kezdett.” – Majd a szaténzászlóval letakart koporsónál Tito előző házasságaiból született fiaival fogadta a pártvezetők és kormánytagok részvétét.⁵¹ A jugoszláv lapok azonban meg sem merték őt említeni. A tévéfelvételeken látható, de kérdés, akkoriban ezekből mit adtak le, és az élő közvetítés sem rekonstruálható. Az írott sajtóban viszont jól látható az igyekezet a mellőzésére, jelenléte elhallgatására. Miközben rengeteg fotóriport jelent meg, Jovanka nem tűnik fel – pedig boldog-boldogtalanról közöltek képeket, a legnevesebb politikusoktól kezdve az ún. egyszerű nép zokogó gyermekeiről, a pionírokról, bányászoktól stb. Például a magyar nyelvű napilap is hasonló módon járt: láthatjuk a könnyedző finn elnököt, még a katolikus papok küldöttségét is, de Jovankát sehol.⁵² Ahogyan a nemsokára már a könyvesboltokba kerülő emlékkönyvekből is igyekeztek kihagyni. Ez maradt a helyzet a 80-as években, a 90-es években pedig a háborúk miatt volt érdektelen személye. Csak az új évezredben került elő a téma, részben azzal is összefüggésben, ahogyan Tito kultusza újjáéledt. De nem feltétlenül

49 Lásd: Miro Simčić: *Žene u Titovoj senci*. Zágráb, B.V.Z., 2008.

50 Tito's estranged wife „turned away from deathbed” – by Hella Pick, *Guardian*, 1980. május 2.

51 Tito's train carried body to Belgrade: mourners line the track – by John Bartnton, *The New York Times*, 1980. május 6.

52 A Magyar Szó fényképsorozata, 1980. május 10.

kell arra gondolnunk, hogy központi utasításra hagyták ki Jovankát az újságírók, akkoriban már maguktól is kerültek a kényes témákat, ha Titóról volt szó.

Halottkultusz a Tito-kultusz után

Mondani sem kell, az elkövetkező hetekben Tito személye uralta a sajtót – közölték a róla szóló verseket, de a költők egy része most is énekelt. Életéről sorozatokban számoltak be, újraközölték írásait és mások visszaemlékezéseit. Színes különkiadványok jelentek meg, a sajtó aratott: a belgrádi *Politika* temetésről szóló száma történelmi rekordot ért el, 720 ezer példányban jelent meg. A tévék a partizánfilmeket adták, és kultusza a tetőfokára ért halálával, illetve a halála utáni első ifjúsági nappal, (ál)születésnapjával, május 25-ével. A *Der Spiegel* május 12-i számában ironikusan, szöviccel élve írja le a helyzetet: „Vom Tito-Kult zum Toten-Kult” (a Tito-kultusztól a halottkultuszig). De a *The New York Times*ban már arról is írnak, hogy halála Jugoszláviát effektív vezetés nélkül hagyta.⁵³

Az élet lassan normalizálódik: pont a hétnapos gyász elteltével 11-én focimeccseket játszanak, 12-én a *Borba* már egy amerikai színházi komédia kritikáját hozza. A Virágház május 10-től látogatható, és oly sokan érdeklődnek, hogy július 1-től szigorúan szabályozzák, honnan hányan és mikor látogathatják az Emlékparkot. Így köztársaságunként lakosságárányosan pl. Szerbiából naponta háromezren, Montenegróból háromszázan, illetve időrendben: a korai időpontokban a legtávolabb élők (8-tól fél óra a szlovénoknak, utánuk a macedónok jöhetnek – nyilván azt kalkulálták be, hogy éjjel utaznak –, a belgrádiak és Belgrád vendégei délután 4 és 6 óra közt). Az első négy évben hétmillió látogató érkezik (ekkor Jugoszláviának 22 millió lakosa van, de ebből 2 millió külföldön él), harminc év alatt pedig mintegy húszmillióan látogatnak el Tito sírjához. A Virágház, illetve a rezidencia négy év múlva nyílik meg teljesen, mellette a múzeum az ajándékokkal, stafétákkal, személyes tárgyakkal. A sírnál a kékbe öltözött gárdisták félóránként váltották egymást, ez ugyanolyan látványosságnak számított, mint a Buckingham-palota előtti. A háza is megtekinthető: a dolgozószoba, a biliárdszalon, a lakatosműhely, a vadászház.

A háborúk kitöréséig minden május 4-én 15.05-kor megszólaltak a szirénák, a híradók ilyenkor a vigyázban álló polgárokat mutatták – de mindig akad járókelő, aki továbbment. Kultusza tovább élt a helynevekben is: minden köztársaságban és tartományban egy-egy város előtagként viselhette a Tito nevet, ez nagy megtiszteltetésnek számított, a városok versengtek e címért. A stafétát továbbra is körbehorodták az országban a tiszteletére (az 1987-es botrányig, amikor plakátként szlovén művészek olyan művét fogadták át, amely egy náci plakát „retroavangárd” kozmetikázott verziója volt, s melyen egy izmos férfi – a náci férfiideál – tart egy stafétát),⁵⁴ a focikupa is az ő nevét viseli stb. 1982. március elején még törvényt is hoztak neve megővéséről, hogy

53 Tito's death leaves Yugoslavia without effective leadership bay John Dranton, *The New York Times*, 1980. május 11.

54 Dimitar Gligorov: „Računajte na nas“. „Odlomak“ o Titovoj štafeti ili Štafeti mladosti. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2008/1–3, 124. p.

ne kommercializálódjék. Ezért nevének felhasználását ezután a szövetségi kormánynak kell engedélyeznie.⁵⁵ 1985-ben kerül rá arcképe az ötezres dinárra. Egy osztrák jegyzetíró két év múlva ironikusan jegyzi meg, látván, hogy Tito arcképével, aláírásával már jelvényeket, pólókat is kiadnak, hogy a titoizmus helyébe a Tito-mánia lépett.⁵⁶ Ez azonban már csak részben igaz, Pandora szelencéje már kinyílt. 1981-ben a kosovói albánok tüntetéseit már erővel verik le, kivonulnak a tankok. A verbális deliktum bűncselekménye mint olyan létezik, Tito bárminemű kritizálása börtönnel járhatott (akárcsak korábban). Ekkor került a középpontba a szerbkérdés, illetve a szerb–albán konfliktus Kosovón. Az első demonstratív szerb tüntetésre éppen a Tito-rendszer második emberének temetésén került sor. Aleksandar Ranković titkosszolgálati főnökként 1966-ban vált kegyvesztetté (állítólag lehallgatta magát Titót is), de visszavonultan élt Dubrovnikban 1983-as haláláig. Néphősként, katonai tiszteletadás mellett temették el Belgrádban augusztus 23-án, és a szerbek szemében épp azért volt hős, mert Kosovón anno megregulázta (üldözte) az albánokat, akik a 2. világháborúban inkább a partizánok ellen harcoltak. Most, hogy a szerbek szerint őket üldözik el az albánok Kosovóról, a temetésen voltaképp a koszovói helyzet miatt demonstráltak,⁵⁷ s ez a külföldi sajtónak is feltűnt.⁵⁸ Temetésén a nevét skandálták, sőt, az elhaladó menetet még meg is tapsolták, ami igen különös jelenség egy temetésen. A politikai üzenet a jugoszláviai sajtó számára is világos volt, egy horvát cikkben egyenesen a politikai szellemek megjelenéséről írtak.⁵⁹

1987-ben aztán egy újabb temetés vált hasonló szerb demonstrációvá, miután egy kosovói albán kiskatona, Aziz Keljmemdi a paraćini kaszárnnyában lelőtte négy társát, ötöt pedig megsebesített (a hivatalos verzió szerint az utána indított hajsza során öngyilkos lett). Noha az áldozatok közt nem csak szerbek voltak, hanem pl. bosnyák muzulmán származású is, az egyik áldozat belgrádi temetése szinte albánellenes tüntetéssé vált, és több szerbiai városban köveket dobáltak az albán üzletekre. A belgrádi *Politika* – mely később élen járt a háborús uszításban – öles betűkkel hirdette, hogy az eset „Lövés Jugoszláviába”.

Végül említsük meg, hogy Jugoszlávia felbomlása után a legfontosabb nemzeti vezetők temetése is sok érdekességet hozott magával. Tito egykori tábornokának, a horvát elnökként elhunyt Franjo Tudjmannak a temetése 1999 végén azért, mert az ellenőrzött horvát sajtó kiemelte, hogy 70 ország képviselői érkeztek – valójában azonban az állam- és kormányfők közül szinte senki (kivéve pl. a magyar Orbán Viktort), mert Tudjmant nem tartották demokratának, s ha tovább él, talán megéri, hogy a Hágai Nemzetközi Bíróság vádat emel ellene háborús bűnök miatt. A bosnyák muzulmán Alija

55 – TANJUG in english, march 4/82, HU OSA 300-10-4, Box 74, RL Research Institute, Balkan Section, Yugoslav Biographical Files I.

56 p.m.: Titomania - Die Presse, 1982. március 6–7.

57 Demonstrations at Rankovic's funeral condemned, by Slobodan Stankovic, RAD Backgrodun Report/222, 1983. szept. 16., halálával lett végképp nemzeti hőssé... HU, OSA 300-10-4, Box 53

58 Rankovic-Begraebnis wird zur Sympathiedemonstration, CND, München, 1983. augusztus 24.

59 Živko Milić: Kako su nas pohodili duhovi. *Danas*, 1983. augusztus 30.

Izetbegović – aki a független Bosznia-Hercegovina első elnöke, az önállóság élharcosa volt – 2003-as temetésén százezren imádkoztak az iszlám szokásoknak megfelelően. A szerbek és részben a horvátok szerint ő is felelős háborús bűnökért. Slobodan Milošević 2006-ban hágai cellájában hunyt el, temetése pedig azért emlékezetes, mert feleségének házában temették el már sötétedéskor (ami a pravoszláv hagyományok szerint nem lehetséges, ez már a vámpírok ideje), de nem volt ott Oroszországba menekülő felesége és fia, de lánya sem, ahogyan egykori elvtársai közül is csak kevesen (igaz, Ivica Dačić egykori szövegírója igen, ő később belügyminiszter, majd kormányfő is lett). Mivel koporsóját már Hágában lezárták, az eset kapcsán szintén spekuláltak hívei: egyesek szerint ott ölték meg, mások szerint meg éppen hogy él valahol, inkognitóban. Ibrahim Rugovát 2006 elején, nem sokkal Milošević előtt temették, a kosovói albán politikus éppen az ellene folytatott passzív ellenállást vezette, majd a függetlenedő Kosovo legerősebb pártja élén állt 2000-tól, s az új köztársaság első elnöke lett. Temetése egyházi szertartás nélkül zajlott, mert a Titóról szóló (ál)hírekkel pont ellentétesen ő élete végén állítólag a muzulmánról áttért a katolikus hitre.

Így aztán Todor Kuljićot kiegészítve azt mondhatjuk: míg Tito temetése szinte az egész világon a béke szimbóluma volt, addig Tudjmané, Izetbegovićé és Rugováé az országukon belül a nemzeti felszabadulásé, Miloševićé pedig, ha már kevesek szemében is, az imperialista erőkhöz való ellenállásé.⁶⁰ De sok tekintetben Tito temetése utólag Jugoszlávia rekviemjének tekinthető, ahogyan Winston Churchill 1965-ös temetését is sokan vélték a brit birodalom rekviemjének.

GYÖRGY SZERBHORVÁTH

TITO'S FUNERAL – REQUIEM FOR YUGOSLAVIA

Even before the death of Tito in 1980, it was a subject of diplomatic and media speculations whether Yugoslavia, Tito's federal multi-ethnic state shall keep together after the death of its founder and eternal president. A record number of foreign heads of state were present at his funeral, which thus became a worldwide media event. It seemed that the citizens of the country, as it was also claimed by the propaganda, would stay on the path of Tito. However, the very next year an armed conflict broke out in Kosovo. From the perspective of today it is more than clear that Tito's funeral was Yugoslavia's funeral as well.

60 Todor Kuljić: Grob i moć. Tanatosociološka analiza sahrana Tita, F. Tudjmana i Miloševića. *Sociologija*, Vol. LIV (2012), No. 4., 595.o.